

Den östjudiska invandringen till Karlskrona 1862–1920

HARRY R:SON SVENSSON

ABSTRACT • Genom det undantagstillstånd från 1782-års Judereglemente som Amiralitetskollegiet utverkade åt Fabian Philip och hans familj, blev Karlskrona de facto den fjärde staden i Sverige där judar tilläts bo under perioden 1782–1838. Det är framförallt denna period som tidigare studerats, varför församlingens omvandling till östjudisk invandrarförsamling inte tidigare uppmärksammats.

Inledning

Mosaiska församlingen i Karlskrona grundades år 1785 som Israelitiska Församlingen i Carlskrona av Fabian Philip. Genom Amiralitetskollegiets initiativ hade han för sig och sin familj tillerkänts ett undantag från 1782-års Judereglemente. Örlogsflottan, som drev Sveriges största industrianläggning i Karlskrona, var positivt inställd till allt det som var till gagn för dess verksamhet. Philip bidrog med att bygga en segelduksfabrik, något som dittills saknats i Karlskrona.

År 1862 började det anlända östjudiska invandrare till Karlskrona, detta som en del av den stora migrationen västerut med riktning över Atlanten. Reaktionen mot dessa invandrare uttrycktes i en skrivelse till Blekinge läns landshövding på följande sätt:

Varje människa har sin subjektiva tro. Må de polska främlingars tro förbli deras ensak och må de också utgöra en egen församling, utan börda för oss (Carlsson 2004: 275).

Mötet med de askenasiska invandrarna som utövade en ortodox judisk tro representerade något främmande för Mosaiska församlingen i Karlskrona. År 1860 uppvisade

Karlskronaförsamlingen sitt historiskt lägsta medlemsantal. Detta år bestod församlingen av 14 medlemmar vilka alla, utom religionsläraren Philip Lewin, tillhörde familjerna Philip och Ruben. Den centrala familjen i församlingen var Ruben, som var arvtagare till Fabian Philip genom dottern Eleonora Ruben. Den religiösa praxis som utövades av dessa askenasiska judiska invandrare överensstämde inte med den judiska identitet familjen Ruben gav uttryck för.

Syftet med denna artikel är att studera den östjudiska invandringen till Karlskrona. Detta är något som tidigare gjorts endast på grundutbildningsnivå och presenterats i en handfull uppsatser och examensarbeten författade av framförallt undertecknad. De vetenskapliga frågor som ska försöka besvaras är: Vad var det för en stad dessa invandrare kom till? På vilka sätt skilde den sig från de andra städer till vilka de östjudiska invandrarna kom? Hur många kom och varifrån kom de? Vad sysselsatte de sig med och hur togs de emot?

Material och metod

Mosaiska församlingens i Karlskrona arkiv återfinns genom Judiska museets i Stockholm försorg på Riksarkivet. Museet mottog arkivet i samband med att församlingen försattes i vilande status. Detta är ett traditionellt församlingsarkiv med församlingsuppgifter. Viktigast har varit den födelsebok som upprättades ca år 1794 och som fungerat som en kombinerad inflyttnings- och födelsebok under hela 1800-talet. Församlingsböckerna är ett offentligt arkivmaterial som svarar på frågor om in- och utflyttningar, giftermål, födslar och dödsfall. I den mån bokföringen skett korrekt är materialet tämligen oproblemiskt, särskilt som det i Mosaiska församlingens i Karlskrona fall fungerade som folkbokföring som rapporterades in till de statliga myndigheterna.

Medlemskap i en religiös församling var obligatoriskt för svenska undersåtar fram till år 1951. Därför borde det vara enkelt att kartlägga när invandringen av östjudar till Karlskrona började. Den första renodlade inflyttningsboken för Mosaiska församlingen i Karlskrona upprättades dock först år 1895. Dessförinnan hade *Boken över födde inom Israelitiska församlingen i Carlskrona* fungerat som förteckning över Israelitiska församlingen i staden. I denna bok verkar det som om medlemmarna skrivits in efter hand. Födselåren finns noterade, men inte när de anlände till Karlskrona eller varifrån de kom. Det sätt på vilket Elise Ruben finns inskriven som medlem i församlingen är antagligen representativt för hur folkbokföringen sköttes. Elise Ruben står inte tillsammans med sin make Anton Ruben, utan återfinns mellan Mendel Aron Burak och Arvid Selig Ruben, född 1882 och son till Elise och Anton Ruben. Fru Ruben invandrade till Karlskrona år 1880 (*Sydöstra Sveriges Dagblad* 21.4.1943). Från Alfred Rubens födsel år 1848 till Elise

Rubens invandring år 1880, finns 55 personer utan anknytning till familjerna Philip, Ruben eller Lewin upptagna som medlemmar. Ellen Ruben föddes år 1872 på Vedeby gård och finns införd på samma sätt som Elise Ruben. Under perioden 1848–1872 visar förteckningen att 25 judar med östeuropeisk bakgrund funnits i församlingen. Vilka som har invandrat till respektive fötts i Karlskrona framgår däremot inte.¹

Förfarandet gör det svårt att exakt veta när den östjudiska invandringen påbörjades till Karlskrona, men genom att kombinera familjen Rubens födelse- och inflyttningsuppgifter med handelsregistret för Karlskrona stad kan ett inflyttningsmönster skönjas. De äldsta församlingsböckerna är därför inte till stor hjälp när det gäller att kartlägga invandringen. Sekundärkällorna i form av Carl Henrik Carlssons avhandling *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (2004) och Wulff Fürstenbergs församlingshistorik *Kalmar mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Växjö- och Oskarshamn församlingarnas tillblivelse* (1980) vittnar om när invandringen kan ha tagit sin början. Handelsregistret för Karlskrona stad och mantalslängder, där inflyttningsår oftast

1 RA, MFK, födelsebok upprättad 1864. Troligtvis är dateringen av födelseboken fel. När 1838-års reglemente antogs blev judarna för första gången svenska undersåtar, men av mosaisk trosbekännelse, Mose efterföljare. Detta år blev också de judiska församlingarna Mosaiska församlingar. Tidigare hade församlingarna oftast kallats Israelitiska. Hade födelseboken upprättats 1864 hade den hetat "Födelsbok för Mosaiska församlingen i Carlskrona". Användandet av namnet Israelitiska tillsammans med den första inskrivna födseln, Samuel Emanuel Philip, pekar snarare på att födelseboken upprättats på 1790-talet, men inte före 1790 när Elonora Philip föddes, eftersom hon inte finns upptagen.

finns angivet, är därför primärkällor som väl kompletterar församlingens egna handlingar i detta hänseende.

Metoderna som används i denna artikel är klassisk källkritik och en komparativ ansats. Enklast hade varit att anföra komparation som metod, men då de fall som studiens objekt jämförs med är sekundärlitteratur och inte egna primära studier, går det inte att hävda att en renodlad komparativ metod genomförs.

Forskningsläge

Den engelska historikern Mary Hilson, som är en av få som publicerat sig vetenskapligt om Karlskrona, konstaterar avsaknaden av vetenskaplig litteratur om stadens historia och försöker ge en förklaring till situationen:

For all its status as a metropolitan outpost, Karlskrona has generally been seen, by historians and contemporaries alike, as largely peripheral to the upheavals of the late nineteenth and early twentieth centuries, and, like Plymouth, it has largely been ignored by historians of popular politics (Hilson 2006: 176f).

Hilson visar att det tyvärr saknas vetenskaplig litteratur om staden Karlskronas historia. I denna artikel kommer denna brist i forskningsläget att kompenseras av referenser till mitt eget pågående avhandlingsarbete om örlogsstaden Karlskrona.

Om svensk judisk historia har det producerats ett antal verk det senaste decenniet som är av vikt för denna artikel. Dock är standardverket skrivet redan år 1924. Hugo Valentin uppmärksammade Karlskronaförsamlingens tillkomst, men han intresserade sig bara för den första generationen 1780–1834 (Valentin 1924: 224ff). Riktgivande för Valentin är Stockholm och fokus är generellt

på den första generationens invandrade judar. Liksom i den tidigare redovisade forskningen saknade Valentin kunskaper om örlogsstadens sociala komposition varför tolkningarna av situationen för judarna i Karlskrona blir missvisande.

Rita Bredefeldt har bidragit med nya och viktiga resultat i sin forskning om den judiska invandringen från Östeuropa under 1800-talet. Bredefeldt belägger att en uppåtgående social mobilitet var ett centralt motiv för den ekonomiska verksamheten bland judar i Sverige. Men bilden är komplex och även om handeln fortfarande spelade en viktig roll för deras ekonomiska identitet pågick under ytan en rörelse bort från handeln mot andra yrkesområden med större möjlighet till socialt och ekonomiskt avancemang. Processen började under 1850-talet men fick inte avgörande utslag förrän 50–70 år senare. Handeln fortsatte dock att dominera som yrkesval under perioden 1850–1930 och sysselsatte drygt hälften av de yrkesarbetande inom den judiska minoriteten. Judar sysselsatta inom industrin ökade från och med år 1904 som en konsekvens av den judiska invandringen från Östeuropa. Den måttliga ökningen av sysselsatta inom fria yrken, menar Bredefeldt, pekar på att den stora satsning på högre utbildning, som företogs bland judar i den europeiska kontinentens metropoler, inte fick sin motsvarighet i Sverige. Bredefeldt ger också viktiga insikter om hur judisk genushistoria i Sverige kan tolkas. (Bredefeldt 2008: 59f, 76.)

Mycket av den forskning som bedrivits om svenskjudisk historia har, som ovan påtalats, utgått från ett nationellt perspektiv med Stockholm som riktmärke. Per Hammarström undersöker ett antal Norrlandsorter. Han visar bland annat att den judiska ekonomiska framryckningen i Sundsvall under början av 1900-talet följdes av en social dito. Exemplet från det borgerliga förenings- och organisationslivet visar på

en delaktighet i samhället som gick utöver marknadens kortsiktiga och instrumentella utbyte. Hammarström anknuter till Pierre Bourdieus resonemang om socialt kapital och menar att den tid och de resurser som judarna satsade i sällskapslivet utgjorde en betydande investering i socialt kapital. Detta sociala kapital innebar att man vid behov kunde få behövligt stöd av kontakter, relationer och umgängeskretsar. Detta är ett anseendets och respektabilitetens kapital som ofta är oundgängligt för att vinna och behålla samhällets förtroende. Att förtroendekapitalet byggdes upp och förblev intakt var en förutsättning för att samhällsintegrationen skulle vara framgångsrik. Därför var respektabiliteten av stor vikt för den judiska gruppen. Detta var en strategi som knöt an till 1800-talets judisk-liberala rörelse och dess emancipations- och anpassningslinje. (Hammarström 2007: 173.) Enligt Hammarström är studier av det ekonomiska fältet betydelsefulla för att bestämma individernas sociala tillhörighet

eller klass och för att på så vis komma åt den sociala mobiliteten. Integrationens sociala aspekter åskådliggörs genom delaktighet i det civila samhället. Individens strävan att bygga upp en permanent förankring i lokalsamhället kan anses komma till uttryck genom de varaktiga och djupa sociala nätverksrelationer som knyts. Det lokala föreningslivet är ett sätt att fänga integrationens sociala dimensioner. (Hammarström 2007: 58f.)

Hammarströms studie av mosaiska församlingen i Härnösand är kanske den enda som gjorts av en mosaisk landsortsförsamling med för Karlskrona liknande förutsättningar. Härnösand är Västernorrlands residensstad och tillika stiftsstad. Garnisonsort blev Härnösand först år 1945 med anläggandet av KA 5 (Roth 2013: 193; *Nationalencyklopedin*, Härnösand).

Hammarström visar att judarna hade svårt att nå acceptans i Härnösand och detta, menar han, kan förklaras med att det lokala borgarskapet företrädde en konservativ och

Harry Rison Svensson

Mosaiska kyrkogården i Karlskrona. Grundad i januari år 1785.

protektionistisk linje under 1800-talets två sista decennier. Det saknades arenor för möten och troligtvis var detta ett resultat av att sällsks- och organisationslivet var kopplat till de traditionella och för staden så karakteristiska institutionerna: kyrka, förvaltnings- och organisationsliv. (Hammarström 2007: 109.)

Carl Henrik Carlsson visar att det fanns en handlingskomponent i den svenska anti-semitiska diskursen. Vanföreställningarna om östjuden slog igenom i stark diskriminering vid ansökan om svenskt medborgarskap. Pejorativa föreställningar om andra invandrargrupper fick inte liknande genomslag. Diskrimineringen rörde enbart östjudarna men lämnade judar av annan härkomst därhän, vilket föranledde Carlsson att mynta begreppet *östjudefobi*. Diskrimineringen av östjudarna berodde enligt Carlsson på den östjudefobiska diskursen som, det ska tilläggas, Sverige ingalunda var ensamt om. Antalet avslagna medborgarskapsansökningar fluktuerade över tid, men kan förklaras med den ekonomiska konjunktrens svängningar. Som fundament fanns alltså den östjudefobiska diskursen. Viktigt att framhålla är också Carlssons slutsats att den lokala remissinstansen ofta var positivare inställda än den centrala beslutande nivån. På den lokala nivån betraktades den sökande genom direktkontakt som individ medan den centrala nivån enbart såg den sökande som en representant för en stigmatiserad etnisk kategori. Carlsson kallar detta fenomen *byråkratis distans*. (Carlsson 2004: 311.)

Örlogsstaden Karlskrona

Karlskrona grundades år 1680 för att bli stormakten Sveriges örlogsflottas huvudstation. Statsmaktens intention att göra Karlskrona också till en handelsmetropol misslyckades på grund av förändrade handelsmönster i

Östersjöområdet efter Nederländernas tillbakaträngande och Storbritanniens framflyttade positioner 1700–1721. Under nödåren på 1720-talet visade sig stadens beroende av statsmaktens skatteintäkter. De omkringliggande länen, vars skatteuppbörd användes för att betala flottans officerskårs löner, drabbades av missväxt och därmed kunde inte staten betala officerarnas löner med svält som följd.

Med antagandet av Centralförsvarsdoktrinen 1815–1820 förlorade flottan, som det offensiva vapen det var, betydelse för Sveriges utrikes- och försvarspolitik och de statliga anslagen drogs ner till ett minimum. Detta fick stora konsekvenser för den lokala ekonomin som stagnerade för att enligt rapporterna kring 1830-talet avstanna helt.² I flottans egen historieskrivning kallas epoken 1815–1880 för ”förfallets och förmultningsprocessens mörka tid” (Lybeck 1945: 264). Fabian Philip hade blivit en del av Karlskronas sociala elit och investerat i köpet av Afvelsgärde herrgård utanför Karlskrona. Därför stannade familjen, trots de dåliga ekonomiska utsikterna. (Svensson 2014: 69–89.)

Israelitiska församlingen i Karlskrona

Uppgifterna om de religiösa förhållandena inom Mosaiska församling i Karlskrona under perioden 1785–1819 är ytterst knapphändiga. Den första andliga ledaren ska ha varit en rabbin, Hirsch, som avled vid ett besök i Stockholm och gravlades på den nya judiska begravningsplatsen där (Ruben 1918: 2). Uppgiften är hämtad ur familjen Rubens släktkrönika och vilar på muntlig tradition. Hugo Valentin uppgav att församlingen ännu år 1831 saknade rabbin, i likhet med

2 SCB, BiSOS, Befallningshavandes femårsberättelse, Blekinge län 1828–1832: 56; d:o, 1833–1837: 8.

Fabian Philip. Olja på duk. Afvelsgärde.

församlingarna i Göteborg och Norrköping. Därför ville Stockholmsförsamlingen detta år samla in ekonomiskt understöd från de övriga församlingarna i Sverige för en överrabbin-tjänst. Men Karlskronaförsamlingen ville inte bidra till någon överrabbin i Stockholm. Trots detta förrättade Stockholmsrabbinen skilsmässan mellan Eleonora och Joakim Ruben år 1833. (Valentin 1924: 475.)

Den äldsta boken av religiös karaktär som återfinns Mosaiska församlings i Karlskrona boksamling är en psalmbok från år 1819 som tillhört Salomon Stern. Idag är boksamlingen förvarad i församlingens tora-skåp i Blekinge Museums magasin på Rosenholm utanför Karlskrona centrum. Psalmerna är i askenaisk översättning, vilket betyder att de är översatta till jiddisch och avsedda för en reforminriktad läsare. Kommentarer till psalmerna är av Rashi (1040–1105) och Joel Brill (1762–1802). Brill tillhörde haskalarörelsen, den judiska upplysningen, vilket talar för att detta också var församlingens inriktning. Genom Karlskrona Läsesällskaps medlemsmatrikel kan det beläggas att Philip

Lewin fungerade som församlingens rabbin och lärare åtminstone från år 1822. Åren 1822–1825 finns Lewin antecknad som Jude/Israeliter Präst och åren 1827–1829 som lärare.³ Karlskrona Läsesällskap var besjälade av upplysningstanken (Utterström 1959: 68). Philip Lewins medlemskap talar därför för att han, likt sin företrädare, bejakade haskalan. Fabian Philip, Salomon Philip och Eleonora Ruben var vid olika tillfällen också medlemmar i sällskapet, vilket talar för att de också omfattade upplysningens ideal. Dock var Lewin den mest långvariga medlemmen i sällskapet, 1822–1829. År 1835 återfanns han som suppleant vid inventeringen av Läsesällskapets bibliotek.

Karlskrona församlingen inrättade troligtvis inte någon rabbintjänst före år 1862. Uppenbarligen tyckte församlingen att det räckte med en religionslärare för församlingens religiösa syften. Religionsläraren Philip Lewin innehade tjänsten till sin död år 1866 (Svensson 2001: 50). Böneboken från år 1819 och Lewins medlemskap i Karlskrona Läsesällskap visar att han var en anhängare av såväl den judiska som av den världsliga upplysningen. I egenskap av församlingsföreståndare var det Fabian Philip som anställt Lewin. Hade Philip inte delat Lewins progressiva åsikter skulle han troligtvis inte ha anställts. Under Philip Lewins och Fabian Philips ledarskap är det troligt att Israelitiska/Mosaiska församlingen i Karlskrona var den första reformerade judiska församlingen i Sverige. Det utgör ytterligare ett belägg för att församlingen tidigt betonade den etniska identiteten och ickereligiös församlingsidentiteten framför en strikt religiös observans.

3 BMA, Karlskrona Läsesällskaps Bibliotek, Förteckning över kända medlemmar och låntagare i Lånebiblioteket och Läsesällskapet 1794–1863.

Konflikten mellan judarna i Kalmar och Mosaiska församlingen i Karlskrona

Wulff Fürstenberg menar att den omtalade motsättningen mellan väst- och östjudar kom till uttryck i Karlskrona år 1871. En åtta dagar gammal judisk flicka hade avlidit i Kalmar den 29 maj 1871. Då det inte fanns någon judisk begravningsplats i Kalmar transporterades flickan till Karlskrona för gravläggning. Mosaiska församlingen i Karlskrona begärde 30 rdr för att utföra begravningen, men detta var medel föräldrarna inte förfogade över. Ett telegram sändes till två herrar i Kalmar som uppenbarligen fungerade som inofficiella äldste bland judarna där och dessa erbjöd sig betala 10 rdr, men detta var inte nog. Flickans kvarlevor transporterades tillbaka till Kalmar och händelsen accentuerade för Kalmarjudarna att de var tvungna att anlägga en egen begravningsplats. (Fürstenberg 1980: 22ff.)

Tabell 1. Medlemsantal i Sveriges mosaiska församlingar. Källa: SCB, BiSOS A, Befolkning 1860-1900.

År	Sthlm	G-borg	N-köping	K-na	S:a
1825	363	365	73	38	845
1830	412	367	78	32	890
1840	388	415	63	22	911
1850	440	417	70	19	960
1860	613	402	99	14	1155
1870	965	525	58	26	1574
1880	1259	701	46	30	2165
1890	1293	523	41	52	228
1900	1339	521	51	36	2361

År	Malmö	K-ar/Vxö	O-hamn
1880	129	-	-
1890	215	88	69
1900	233	70/52	59

Enligt mig gör Wulff Fürstenberg dock en felaktig tolkning av händelsen. Lagstiftningen stadgade att judar skulle vara organiserade i närmast liggande församling, men det femtiotal judar som uppehöll sig i Kalmar var inte medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona. Församlingen och begravningsplatsen i Karlskrona finansierades år 1871 i stort sett på egen hand av familjen Ruben. Samtidigt hade de östjudiska invandrarna också börjat bosätta sig i Karlskrona och i enlighet med 1838-års förordning var det de mosaiska församlingarna som ansvarade för judar som behövde finansiellt understöd. Detta ansvarade familjen Ruben också för. Om judar från grannstäder, som enligt lag skulle vara medlemmar i Karlskronaförsamlingen men underlät att vara det, ändå begärde att få begrava sina döda på mosaiska begravningsplatsen i Karlskrona var det naturligt att utkräva en begravningsavgift av de anhöriga. Förklaringen är ekonomisk, inte moralisk och inte ett prov på bristande solidaritetskänsla hos de styrande i Mosaiska församlingen i Karlskrona. Judarna i Kalmar visade sig senare även ha samarbetsproblem med judarna i Oskarshamn och Växjö. (Svensson 2001: 34ff.)

Det första belägget för att en östeuropeisk jude inflyttade till Karlskrona härstammar från år 1862. Två år efter den medlemmsmässiga bottennoteringen i Mosaiska församlingen i Karlskrona började den åter växa tack vare den östjudisk invandringen. Under den följande 40-årsperioden fram till sekelskiftet 1900 invandrade ett inte oansenligt antal judar med samma bakgrund till staden. Alla kom inte att stanna i Karlskrona utan flyttade vidare till andra städer. Liksom Kalmar kom Karlskrona att fungera som entré till Sverige, en migrationsort. Karlskrona var den första ort i Sverige som dessa östeuropeiska judar anlände till för att sedan flytta vidare. Andra judar kom till Karlskrona för att pröva lyckan,

exemplen på detta är flera. De judar vars gårdfarihandel gick bra öppnade butik och rotade sig i Karlskrona. (Svensson 2001: 33ff.)

De första östjudarna i Karlskrona

Carl Henrik Carlsson visar att merparten av östjudarna som kom till Sverige härstammade från guvernementet Suwalki i Polen. Han påvisar också att förändrade demografiska, ekonomiska och infrastrukturella förhållanden i utvandringsområdet – i kombination med liberala invandringslagar, näringsfrihet, industriell och ekonomisk expansion – var de viktigaste orsakerna till migrationen, inte pogromer vilket ofta hävdats. (Carlsson 2004: 29f.) De östjudar, som under perioden 1860–1920 valde att bosätta sig i Karlskrona, härstammade från Litauen och nordöstra Polen (Svensson 2001: 36–49). Denna studie visar att situationen för de östjudiska invandrare som kom till Karlskrona i stort överensstämmer med Carlssons resultat.

Paula Herrson-Ringskog, som skrivit Oskarshamns judiska historia, visar att samtliga där tillhörde *mitnagdim*, en ultraortodox rörelse som betonade vikten av lärdom och uppstod som motstånd mot de *chassidiska* rörelserna under 1700-talet (Herrson-Ringskog 1995: 27). Geografiskt dominerade denna religiösa inriktning Litauen, Vitryssland och nordöstra Polen. Guvernementet Suwalki är beläget i nordöstra Polen. Teologiskt var talmudstudiet det centrala för mitnagdimrörelsen (Nadler sa). Att församlingen år 1887 anställde den från Litauen bördige Herman Flaum som religionslärare talar för att de judar som invandrade och bosatte sig i Karlskrona tillhörde

Herman Flaum 65 år.
BMA, Liljas Blekingska
samling.

mitnagdimrörelsen (Svensson 2001: 50).

En skrivelse till landshövdingeämbetet påvisar att Karlskrona, åtminstone från 1860-talets början, var en inflyttningsort för invandrande judar från Östeuropa. Dock är det inget som KB rapporterar om i sina femårsberättelser.⁴ Paula Herrson-Ringskog visar (1995: 2ff) att de judar som valde att bosätta sig i Oskarshamn bland annat invandrat via Karlskrona. Ett

exempel på detta var familjen Kopowsky som anlände till Oskarshamn år 1861. Familjen fick en son i Karlskrona men detta syns inte i församlingens födelsebok.⁵ Dock vittnar Tyska församlingens i Karlskrona kyrkoherde J. B. Wolffs attest till Tingsrätten i Söder Møre 1819 om att mindre bemedlade och öönskade judar ska ha sökt sig till Karlskrona i slutet av 1700-talet eller i början av 1800-talet. Den judiska församlingen ska dock ha sett till att denna kategori judar utdrevs ur staden:

Hwad som gör dem åtskilde och olika deras trosförwanter på utländske orter, är att de intet draga hit sine fattige Religionsförwanter, som med flackande, tiggeri och bedrägeri beswära orten. Om sådant någon gång händer, hafwa de utan någon Auktoritetspåminnelse, sjelfmante genast affärdat dem från staden (Ruben 1819: 30).

I ett yttrande från Länsstyrelsen i Blekinge år 1872, uppges att Blekinge och särskilt städerna Karlskrona, Karlshamn och

4 SCB, BiSOS H, Befallningshavandes femårsberättelser, Blekinge län 1861–1865: 2f.

5 RA, MFK, förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Carlskrona 1792–1897.

Sölvesborg, de senaste två årtiondena hade varit föremål för invandrande polska judar som ska ha karaktäriserats av ”mycken råhet och okunnighet”. De uppgavs ha bedrivit olaglig handel. Tvister hade också drivits i domstol dem emellan om deras handelsnärning. Hugo Valentin betecknar yttrandena från Karlskrona och Göteborg som de skarpaste från någon av Länsstyrelserna i Sverige (Valentin 1924: 452). Skrivelsen återfinns inte i KB:s femårsberättelse för åren 1871–1875.⁶ Detta visar dock att den östjudiska invandringen till Karlskrona kan ha börjat redan på 1850-talet och att den upplevdes som ett problem av myndigheterna, vilket också kan förklara varför den Mosaiska församlingen önskade visa sitt avståndstagande från dem.

Karlskronas strategiska läge i sydöstra Sverige gjorde den till en första angoringshamn för båttrafik från sydöstra Östersjön. I medborgarskapsansökan år 1873 uppgav den ryske undersåten från Polen, Salomon Schatz, att han anlände till Karlskrona år 1862. Före familjen Schatz finns familjen Rosenthal införd i födelseboken. Sonen Leopold Rosenthal föddes år 1862 och är införd före systemen, Hanna Rosenthal, som föddes år 1857. Detta indikerar att familjen Rosenthal invandrade före Schatz, men troligtvis under samma år. Troligtvis var det intrycket av familjerna Kopowsky, Rosenthal och Schatz som fick föreståndaren för Mosaiska församlingen i Karlskrona att författa skrivelsen år 1862 till KB i Blekinge. Farhågor som kom till uttryck i skrivelsen besannades: den östjudiska invandringen fortsatte under 1860-talet.⁷

6 SCB, BiSOS H, Befallningshavandes femårsberättelser, Blekinge län, 1871–1875: 2f.

7 RA, LLA, Bilagor till handelsregistret 1870–1874 (nr 1 1874); RA, MFK, födelsbok upprättad 1864; RA, LLA, Karlskrona rådhusrättens och magistratens arkiv, Uppgifter till mantalsskrivningen 1870, J II b.

I mantalslängden för år 1870 lämnade Amiralitetsförsamlingsmedlemmen M. J. Friman uppgiften att han år 1869 tagit i tjänsten den mosaiske trosbekännaren Jalliz Levin Blastein, men han återfinns inte som medlem i Mosaiska församlingen i Karlskrona. Blasteins existens visar att det gick att hålla sig utanför församlingen, troligtvis av skattemässiga skäl. Mosaiska församlingens inflyttningsbok är ett källmässigt problem och därför måste den kompletteras med externa källor för att den östjudiska invandringen till Karlskrona ska kunna kartläggas.

Mantalslängden för år 1870 visar också att Salomon och Rachel Schatz bodde i Karlskrona. Familjen finns införda som medlemmar i Mosaiska församlingen och de fem döttrarna föddes 1862–1869, vilket bör innebära att alla föddes i Karlskrona. Inneboende hos familjen Schatz fanns också paret Jochrel och Sara Burak. Ekonomiskt verkar tillvaron i Karlskrona inte ha varit tillfredställande. Till Magistraten i Karlskrona anmälde Salomon Schatz i januari år 1874 att han i Ronneby köping ämnade handla med manufaktur- och andra handelsvaror, samt på landsbygden utanför bosättningsorten verka som gårdfarihandlare. Inte heller i Ronneby var den ekonomiska tillvaron lyckosam. I början av 1878 försattes Salomon Schatz i konkurs och senare samma år anmälde hustrun till magistraten i Karlskrona att hon ämnade börja sälja manufaktur- och andra handelsvaror i staden samt som gårdfarihandlare. Troligtvis var det makens konkurs som gjorde att Rachel Schatz fick börja som gårdfarihandlare. Familjen flyttade 1879 till Göteborg: det verkar som att hustruns engagemang i firman ändå inte hjälpte upp situationen.⁸

8 RA, LLA, Karlskrona rådhusrättens och magistratens arkiv, Uppgifter till mantalsskrivningen 1870, J II b; RA, MFK, födelsbok upprättad 1864; RA, MFK, förteckning öfver födde inom Israelitiska

Handelsregistret för Karlskrona stad upprättades 1870 och i detta register går det att finna ett antal judiska män och kvinnor som är bosatta i Karlskrona, verksamma inom handelsnäringen. Under 1860-talet visar handelsregistret att sex östjudiska män, varav åtminstone tre med familjer, inflyttade till Karlskrona. Fyra av dessa flyttade senare vidare, Isak Palmbaum emigrerade exempelvis till Amerika 1891. Förutom Jalliz Levin Blastein, som tog anställning hos amiralitetsförsamlingsmedlemmen M. J. Friman, registrerade sig samtliga som handlande i Karlskrona. Bilden som framträder av de östjudiska invandrarnas näringsverksamhet är den samma som Rita Bredefeldt redovisar. De som inte blev industriarbetare ägnade sig åt gårdfarihandel och annan mindre handel för någon annans räkning då detta inte krävde ett större kapital eller utbildning. Dessutom gav det en omedelbar intäkt. (Bredefeldt 2008: 62.) Av handelsregistret att döma var det ingen framgångssaga att etablera handelsrörelse i Karlskrona, med gårdfarihandel som komplement. Såväl fru Rachel Schatz som fru Dora Rosenthal ansökte om och beviljades tillstånd att verka som gårdfarihandlare vid sidan om sina respektive makar.⁹

Sammantaget visar mantalsskrivningen 1870 tillsammans med Handelsregistret för Karlskrona stad 1870–1879 att åtminstone fem familjer och fyra ensamma män av östeuropeisk judisk börd anlände till Karlskrona under 1860-talet. Detta korrelerar med

Församlingen i Karlskrona 1792–1897; RA, LLA Bilagor till handelsregistret 1870–1874 (nr 1 1874), 1875–1879 (nr 19 1878).

- 9 RA, LLA Bilagor till handelsregistret 1870–1874 (nr 11 1870, nr 1 1874, nr 27 1874), 1875–1879 (nr 19 1878), 1880–1883 (nr 33 1880); RA, MKF, förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Carlskrona 1792–1897.

Tabell 2. In- och utflyttade 1862–1870.

	Män	Kvinnor	Barn	Summa
Inflyttade	9	5	12	26
Utflyttade	5	5	12	22

Mosaiska församlingens medlemsförteckning och visar att östjudarna redan under 1860-talet utgjorde en majoritet i församlingen. Ekonomiskt följde dessa invandrare den gängse bilden av den östjudiska invandringen i och med att de etablerade sig som handlande och gårdfarihandlare. De stora familjerna flyttade vidare eftersom de verkar ha haft svårt att försörja sig i Karlskrona med omnejd. Kvar stannade de ensamkommande judiska männen. Detta gör att Karlskrona under 1860-talet framträder som en genomfartsort för judiska immigranter, som i och för sig stannade några år för att prova lyckan, men när det inte gick att få bäring i verksamheten flyttade vidare till andra ställen i Sverige. Tabellerna redovisar in- och utflyttning av östjudar i den Mosaiska församlingen i Karlskrona. Familjerna satta uppenbarligen barn till världen under sin vistelse i Karlskrona, men dessa redovisas löpande i den kombinerade inflyttnings- och födelseboken. Därför räknas barnen in bland de in- och utflyttade.

1870-talet

1860-talet kom att bli en fingervisning för den fortsatta utvecklingen av den judiska närvaron i Karlskrona. Under 1870-talet bosatte sig ytterligare sju män och tre familjer av östjudisk börd i staden. Av dessa emigrerar Moses Burak och Joseph Kantor med familjer till USA i början av 1890-talet, resten blev kvar i Karlskrona.¹⁰ Moderniseringen

- 10 RA, MFK, förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Carlskrona

Moritz Ruben. Olja på duk. Afvelsgärde.

av Karlskronas ekonomi, som skedde under 1870-talet med anläggandet av civila fabriker och öppnandet av järnvägen till Växjö 1874 samtidigt som statsmakten åter började intressera sig för örlogsflottan, verkar även ha inverkat gynnsamt på den östjudiska närvaron i Karlskrona.

Rita Bredefeldt visar att gårdfarihandeln inte gick i arv. De östjudiska invandrare som i Stockholmsregionen började med gårdfarihandel avancerade till handelsföreståndare med kommissionärsverksamhet (Bredefeldt 2008: 62). Mönstret var detsamma i Karlskrona. De judar som anlände under 1870-talet följde samma sysselsättningsmönster som 1860-talets invandrare. De ansökte och beviljades tillstånd hos Magistraten att öppna någon form av handelsrörelse i öppen bod. Gårdfarihandeln angavs oftast vara ett

komplement. Företagsamheten gick uppenbarligen bättre än under 1860-talet och merparten av immigranterna blev kvar. Dock vittnar familjen Jundelski om att det fortfarande på 1870-talet var svårt att försörja en hel familj på köpenskap och gårdfarihandel i och runt Karlskrona stad då även fru Sara Jundelski år 1878 började som bodbiträde och gårdfarihandlare.¹¹

Att de östjudiska invandrarna i större omfattning valde att stanna i Karlskrona innebar samtidigt att den förändrade medlemssammansättningen i Mosaiska församlingen i Karlskrona stabiliserades. En tydlig majoritet av medlemskadern hade under 1870-talet ett Östeuropeiskt askenasiskjudiskt ursprung. Det var också under 1870-talet som de östjudiska invandrarna började registreras som medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona. Första gången det är synligt att församlingsföreståndaren Moritz Ruben började engagera sig för sina östjudiska trosfränder var år 1872, när han intygade att Jochrel Burak hade tillstånd att vistas i Karlskrona och fört ett hedrande levnadssätt. Fyra år senare, år 1876, gav han ett liknande intyg för handelsmannen Jacob Jundelski.¹²

Den ekonomiska utveckling av Karlskrona, som familjen Ruben i allra högsta grad var delaktig i genom att de tagit initiativ till bankverksamhet, järnvägsbygge och fabriksinrättningar, skapade också ekonomiskt utrymme för de östjudiska immigranterna att stanna kvar i Karlskrona. Även om församlingen, indirekt familjen Ruben, varit negativt inställda till de östjudiska invandrarna i början av 1860-talet, förändrades deras närvaro den Mosaiska församlingens karaktär mot

1792–1897; RA, LLA Bilagor till handelsregistret 1870–1874 (nr 28 1874), 1875–1879 (nr 35 1875, nr 45 1875, nr 37 1876, nr 11 1877, nr 24 1878).

11 RA, LLA Bilagor till handelsregistret 1875–1879 (nr 24 1878).

12 RA, LA Bilagor till handelsregistret 1875–1879 (nr 11 1877, 37 1876).

Tabell 3. In- och utflyttning 1870-1880.

	Män	Kvinnor	Barn	Summa
Inflyttade	10	3	7	20
Utflyttade	-	-	-	-

slutet av 1800-talet och detta kunde familjen Ruben inte göra något åt. Senast från år 1872 verkar det som om församlingen, med Moritz Ruben i spetsen, ändrade strategi. Som föreståndare i församlingen lämnade Ruben intyg om gott uppförande. Ytterligare ett exempel på att de östjudiska invandrarna möttes med acceptans är att Nathan Isak Stern, som invandrade till Karlskrona 1872, redan två år senare inbjöds av övriga köpmän i Karlskrona att delta i organisationskommittén inför grundandet av köpmannaklubben Sällskapet. När klubben grundats blev Stern styrelseledamot tillsammans med Ludvig M. Ruben.¹³

1880-1900

Under 1800-talets avslutande decennier fortsatte den östjudiska invandringen till Karlskrona. Staden och församlingen mottog under dessa två decennier sju judiska familjer och fyra ensamstående judiska män med östeuropeisk bakgrund. År 1897 inflyttade också vicehäradshövding Arvid Elliot och hovrättsnotarie Lars Levertin till staden från Stockholm.¹⁴

År 1860 bestod Mosaiska församlingen i Karlskrona av endast 14 medlemmar. Den östjudiska invandringen innebar att församlingen växte till 33 medlemmar fram till år 1895.¹⁵ Under 1880-talet permanentades

den östjudiska närvaron i Karlskrona och tog sig uttryck i den Mosaiska församlingens inre liv. Herman Flaum, bördig från Kowno i Litauen, anställdes 1887 som religionslärare i församlingen. Tjänsten som religionslärare hade varit vakant sedan församlingens tidigare religionslärare Philip Lewin avlidit 1866. Till Flaums arbetsuppgifter hörde även Flaum att vara *shochet*, församlingens rituelle slaktare.¹⁶ Han ska ha anställts på begäran av de östjudiska immigranterna som i sin religionsutövning och religiösa fostran behövde en lärare. Anställningen bör ha inneburit att östjudarna år 1887 var i majoritet och att Mosaiska församlingen i Karlskrona från detta år religiöst och traditionellt bör räknas till de ortodoxa invandrarförsamlingarna, samtidigt som den var en av de fyra första församlingarna i Sverige. (Svensson 2001: 50.)

Herman Flaum är ganska typisk för 1880- och 1890-talens judiska invandring till Karlskrona. Född i Baltikum år 1860 emigrerade Flaum till Sverige år 1884 och fick anställning som religionslärare i Jönköping. Som nämnt flyttade han till Karlskrona 1887 för att där påbörja tjänst som religionslärare. Året därpå, 1888, äktade han Gerda Esterman och fram till 1896 fick paret sju barn.¹⁷

Inflyttningsmönstret av östjudar till Karlskrona förändras under perioden vilket exemplifieras av Herman Flaum. De östjudiska invandrarna som under perioden sökte sig till Karlskrona flyttade oftast från en annan svensk stad. Som en av Sveriges sju

118; d:o, BiSOS H, Befallningshavandes femårsberättelser, Blekinge län, 1891-1895.

16 BMA, Liljas Blekingska samling T8:32 och T13:85; RA, MFK, vigda inom Israelitiska församlingen i Karlskrona.

17 BMA, Liljas Blekingska samling T8:32; RA, MFK, Förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Karlskrona 1792-1897; d:o, vigda inom Israelitiska Församlingen i Karlskrona; RA, MFK, födselbok.

13 BMA, Liljas Blekingska samling T9:55.

14 RA, MFK, kyrkobok 1864-1897; d:o, inflyttningsbok 1895.

15 SCB, Bidrag till Sveriges officiella statistik A) Befolkningsstatistik 1856-1860:

Tabell 4. In- och utflyttning 1880-1900 i Karlskrona.

	Män	Kvinnor	Barn	Summa
Inflyttade	11	7	19	37
Utflyttade	2	2	5	9

största städer bör Karlskrona ha dragit till sig nyinvandrade judar som sökte sitt uppehälle. Levin Kremer invandrade till Karlskrona år 1880, men flyttade sedan vidare till Malmö 1882. Julius Grodzinsky flyttade med fru och barn från Lund till Karlskrona år 1886, men flyttade tillbaka år 1900. Vidaremigration representerades också av familjerna Selin och Chassonsky som efter ett tiotal år i staden emigrerade till USA.¹⁸ Familjen Mytnik, som inflyttade till Karlskrona år 1890, avvek dock från mönstret, trots sitt östjudiska ursprung. Abram Josef Mytnik hade 1867 invandrat till Sverige från Ryssland. Från 1878 hade familjen varit bosatt i Oskarshamn, men när sonen Julius Mytnik skulle börja Högre Allmänna läroverket valde familjen att flytta till Karlskrona för att försäkra sonen en god utbildning. (Herrson-Ringskog 1995: 5ff, 46.)

Ekonomiskt fortsatte de östjudiska invandrarna att uppvisa samma mönster som tidigare årtiondens invandrare. I egenskap av församlingstjänsteman liknar exemplet Herman Flaum mer Arvid Elliot och Lars Levertin.

1900-1910

Vid sekelskiftet 1900 bestod Mosaiska församlingen i Karlskrona av 36 medlemmar. Detta var ett litet antal med tanke på att Karlskrona stads folkmängd detta år uppgick till nästan 24 000, men den lilla församlingens medlemmar var genom sina olika

18 RA, MFK, förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Carlskrona 1792-1897.

näringsverksamheter en synlig del av det offentliga rummet i Karlskrona stad.¹⁹

I slutet av 1800-talet kom den västra änden av Ronnebygatan, där den korsas av Landbrogatan och Borgmästaregatan, att utvecklas till en form av östjudiskt centrum i Karlskrona. Här fanns Julius Grodzinskys, Abram Josef Mytniks och Wolf Solnitskys manufakturaffärer. Abraham Aronovitz hade en butiksfilial på Ronnebygatan 46 och tvärs över gatan fanns en av Rubens Tobaksaktiebolags tre butiker i Karlskrona. De östjudiska handelsmännen bodde också oftast i anslutning till sina butiker. (Svensson 2001: 62ff.) Familjen Ruben bodde i Rubenska gården som Fabian Philip inköpt år 1806 i nordöstra delen av Karlskrona. Det var också här Rubens tobaksfabrik fanns. Området kallades i folkmun för Judabachlet. (Jacobowsky 1967: 4.) Nathan Isak Stern kan också ha bidragit till namnet. När bröderna Ruben avvecklade spannmålsaffären efter grundandet av tobaksfabriken 1876, hyrde Stern butikslokalen och bedrev handel med korta varor, något han fortfarande gjorde sommaren 1913 (*Klatsch* 26.7.1913). Det fanns med andra ord två områden i Karlskrona vid sekelskiftet 1900 som präglades av sina judiska invånare.

Karlskronas judiska befolkning förblev konstant under 1900-talets första decennium. Vid folkräkningen 1910 bestod församlingen av 36 medlemmar, lika många som tio år tidigare. Någon särredovisning av Mosaiska församlingens i Karlskrona medlemmar gjordes inte 1920 men för år 1930 redovisar Janrik Bromé att församlingen hade 55 medlemmar.²⁰

19 RA, MFK, summarisk redogörelse för folkmängden 1900; *Historisk statistik för Sverige*: 61ff.

20 *Folkräkningen den 31 december 1910; Folkräkningen den 31 december 1920*; Bromé 1930: 277.

Klatsch 26.7.1913. Skämttidning med redaktion i Karlskrona. Artikeln behandlar familjen Rubens och N. J. Sterns affärsverksamhet. Tidningen häcklade framförallt den lokala eliten som utgjordes av örlogsofficerare.

Det skedde in- och utflyttningar av judar under perioden 1900–1910, framförallt av östeuropeisk härkomst. Av dessa inflyttande östeuropeiska judar kom några att bli kända i lokalsamhället genom sitt företagande. Dock har denna företagsamhet inte gjort något direkt avtryck i den lokala historieskrivningen. Stadens officiella historieskrivning, *Karlskrona stads historia* (1930–1934), fokuserar på det politiska och ekonomiska etablissemanget. Där nämns därför inget om den östjudiska närvaron, men väl Mosaiska församlingen i Karlskrona, familjen Ruben samt de två statstjänstemännen Arvid Eliot och Lars Levertin. Rådman Elliot var ordförande för hälsovårdsnämnden 1906–1911, medan rådman Levertin var polismästare för Karlskrona stad 1908–1926. (Bromé 1930: 44, 57, 188, 347, 362.)

Den östjudiska invandringen som skedde efter sekelskiftet 1900 gav upphov till ett antal tyg- och skrotaffärer som var verksamma ända in på 1970- och 1980-talen i Karlskrona. Fyra av dessa grundades 1919: tre tygaffärer och en skrotaffär. Bröderna Benjamin²¹ och Isak Katzman öppnade varsin tygaffär, Fabriksboden²² och Karlskronamagasinet. Zemach Katzman startade Nya Skrot- och Exportaffären.²³ Slutligen öppnade Israel Kirstein tygaffären I Kirstein på Amiralitetstorget.²⁴

Huruvida Zemach Katzman var släkt med bröderna Katzman är okänt (Svensson 1997: 19). Bröderna kom från Raygrad, medan Zemach Katzman kom från Warszawa,²⁵ men bröderna var vänner med Israel Kirstein och de tre valde att åka till varsin stad för att pröva lyckan. Kirstein åkte till Växjö, Isak Katzman till Kalmar och slutligen Benjamin Katzman till Karlskrona. År 1919 samlades de i Karlskrona för att börja näringsverksamhet där. (Svensson 1997: 24.)

Affärsidkarnas förhistoria var densamma för de östjudar som invandrade och prövade lyckan i Karlskrona under 1800-talets sista fyra decennier. Mönstret gick igen från tidigare generationer med att öppna butik. Det är endast empiriskt styrkt att Israel Kirstein var aktiv som gårdsfarihandlare, men med tanke på att detta för de flesta var en integrerad

- 21 Benjamin Katzman invandrade till Sverige 1913 från Polen. RA, MFK, inflyttningsbok 1913.
- 22 RA, LLA, Handelsregistret för Karlskrona stad, akt 15/1919, blad 1601; d:o, akt 52/1919, blad 1624.
- 23 Zemach Katzman invandrade 1911 till Karlskrona. RA, MFK, inflyttningsbok 1911. RA, LLA, Handelsregistret för Karlskrona stad, akt 46/1919, blad 1619.
- 24 RA, LLA, Handelsregistret för Karlskrona stad, akt 57/1919, blad 1629.
- 25 RA, MFK, inflyttningsbok 1911.

del av företagsamheten, är det inte otänk-
bart att även bröderna Katzman och Zemach
Katzman i viss mån var sysselsatta med detta.
(Svensson 1997: 16ff.)

På 1930-talet startades ytterligare tre
affärsföretag av judiska invandrare i Karls-
krona. Ida Seidel öppnade 1935 Nya skrot
och avfallsaffären, I Seidel och 1936 öpp-
nade Simon Leibowitz Rothstein antikvi-
tets och manufakturaffären S. Rothstein.²⁶
Alfriede och Berthold Nachmansson kom
som judiska flyktingar från Tyskland år
1939 till Karlskrona (Svensson 1997: 21f).
Paret startade strax därefter Klädcentralen
H Nachmansson.²⁷

Genomgången av 1900-talets judiska
invandrare och deras affärsverksamhet är ten-
tativ, men visar att den judiska invandringen
fortsatte även efter sekelskiftet 1900 och att
den följde det rådande mönstret beskrivet av
Rita Bredefeldt, vilket också var gällande för
de östjudiska immigranterna i Karlskrona.
Den judiska närvaron i Karlskrona fortsatte
också att ta sig fysiska uttryck genom den
butiksverksamhet dessa judar startade i stan-
den. Den östjudiska närvaron i Karlskrona
fortsatte vara märkbar i det lilla stadscentrum
Karlskrona hade på Trossö.

Mosaiska församlingen i Karlskrona - från Port Jews via genuskontrakt till ortodoxi

Mosaiska församlingen i Karlskrona var
liten, liksom Mosaiska församlingen i Växjö.
Det räckte med att ett par barnrika familjer i
Växjö flyttade för att församlingens medlems-
antal skulle sjunka drastiskt (Larsson 1997:
24.) Fallet var detsamma för Karlskrona. När
Ludvig M. Ruben flyttade till Stockholm

26 RA, LLA, Handelsregistret för Karls-
krona stad, akt 50/1935, blad 2396; d:o, akt
7/1935, blad 2443.

27 RA, LLA, Handelsregistret för Karlskrona
stad, 94/1947, blad 3066.

Fru Rakel Rabinowitz med anställda utanför
affärsrörelsen Skrotcentralen som startades av fru
Rabinowitz år 1936. Bilden ägs av Olle Hartman-
Jansson.

1895 minskade församlingens medlemsantal
med sju individer. Medlemsantalet uppgick
1897 till 36 personer. Medlemsantalet var
oförändrat vid sekelskiftet 1900, 36 med-
lemmar.²⁸ Församlingens medlemsantal
ökade till 55 år 1930 och föreståndarskapet
delades detta år av magistratssekreterare
Lars Levertin och arkitekten Arvid Ruben

28 RA, MFK, utflyttningsbok 1895; d:o, sum-
marisk redogörelse för folkmängden 1897
och 1900.

i Karlskrona samt stadsläkaren i Sölvesborg, doktor Berthold Stern (Bromé 1930: 277).

I samband med att Fabian Philip köpte Rubenska gården 1805 inrättade han där en synagoga för familjeförsamlingen och Ludvig M. Ruben var församlingens ordförande när Herman Flaum anställdes. Men det judiska var inte tillräckligt för att familjen Ruben skulle utveckla ett umgänge med de nyanlända östjudiska immigranterna. Detta ställde till problem då synagogan var inrymd i det Rubenska hemmet på Drottninggatan 48. Det Rubenska hemmet måste öppnas varje fredag och lördag för församlingens utökade medlemsantal, vilka inte ingick i den Rubenska umgängeskretsen. Lösningen blev att Anton Ruben tillhandahöll ett rum i en fastighet på Bredgatan 12 för församlingens gudstjänstfirande. Exakt när detta ägde rum är inte klarlagt, men 1905 formgav stadsarkitekt Arvid Ruben Mosaiska församlingen i Karlskrona nya förbundsark, vilken kom att användas i den nya församlingslokalen. När Karlskrona Hantverkarförening köpte huset 1919 följde Mosaiska församlingen i Karlskrona med som hyresgäst. (Svensson 2001: 51f.)

I Stockholm var den gamla församlingen tillräckligt stor för att behålla sin liberala identitet, varför de östjudiska invandrarna inrättade en egen synagoga i stadsdelen Söder (Bredfeldt 2008: 130). I Karlskrona var det församlingen som förändrades med invandrarna, men familjetraditionen och förpliktelsen gentemot släkten var troligen för stark för att familjen Ruben skulle lämna församlingen. Familjen Rubens ställning i lokalsamhället var ohotad och det är troligtvis därför det inte går att se några av de åtgärder och attityder gentemot östjudarna som framkom i Stockholmsförsamlingen. När östjudarna började ta plats i det fysiska rummet hade det annars varit tänkbart att Ruben börjat oro sig för att bilden av familjen som

PRIS-COURANT
för år 1868

från Ludvig M. Ruben, Carlskrona,
å fullkomligt goda och säkra
KÖKSTRÄDGÅRDS- OCH FODERVÄXT-
S A M T
BLOMSTERFRÖN.

I det jag här, som afveckans i Pris-Courant för detta år, bebjuda jag, ett gott utvald sort af goda och pålitliga frön samt gröns och blödningsväxter, icke allraast lifva beord med mina gamla kunders beord, utan äfven att de, som hier ej vändt sig till mig, köbber till mig med repetitioner.

En klass representera icke godast sort utvald med repetitioner i denna remsa eller anordning på något handledes försäljning, då jag å annat fall tager mig friheten att uttaga bebjuda gott.

Fruktfästhet eller att ej vilja repetitioner. Enkelt eller dubbel-anspråkfullt och billigt, och verkligen kärle med egen uttag.

Åhårdingar skre på köparen räkning och rikor, sedan jag som viljan uppfylla mina förbindelser.

Aktörer jag som Prisvån för öfverenskommenhet.

Vid de viktigaste artiklar blöder jag mig vil prisma uttagade och följande tejs som följande till att uttaga billigt.

M sätt sig levas under en för 4 år.

Diverse Frön.		Skäp.	bet.	Spensat.		Skäp.	bet.
	Rör öfver						
Bastlösa majis	4			Spensat, stor bredbladig med runda frön		10	2
Östindiska	3			— — — — —	per 20 till 5 Rör		
Dill	25	3		— — — — —	ny stekbladig från Buxeyen	50	2
Kumula	10	2		Engelsk Vinterpotatis (Romea patensis)		180	3
Kirreel, Spansk	6			Nygotadot spensat (Tetragyna expansa)		140	4
Lanselid	2	1		Japanska, (Mossirgusthomon crystallina) a per 5 Rör		50	2
Mangold	15	2		— — — — —		50	2
Mat-Klappar, storbladig jätte	6	10		Portulaca, gul		275	5
Mörön	240	5		— — — — —	grön	175	4
Petunja, extra fin krusig Planson till gärdning	80	3					
— Mytt's nya gärdning, krusbladig	1	3		Sallat.			
— Mitchell's Matchlos, ny sorterad	125	4		Hufvudsalat, stor gul Anstik		280	5
— rovt, extra plant Davidson.	70	3		— — — — —	tilly gul Steinkopf för drifning		
— — — — —	10	3		— — — — —	Erøy godt utmärkt för drifning		6
Peppar, Spansk (Capsicum annuum), å per 100 Rör	3	6		— — — — —	ny Engelsk Victoria		6
Röda odorata, vittblanda Röda	3	6		— — — — —	gul Berlin		6
Sesap, gul Engelsk	25	6		Lactus eller Blåsalat		3	6
— — — — —	10	6		Rödsalat, (Sonnar emilina)		150	3
Sillars, fröbladig	350	3		— — — — —			
— extra plant koolig	4	3		Krusat, grön Planson		50	3
— Juli Engelsk	6			— — — — —	Indisk	180	4
Syra, storbladig Spansk	150	4					
Thunja, sommar	5	8		Hufvudkål.			
— vinter	450	6		Blondil, extra tilly Engelsk		12	14
Tobak, långbladig Virginsk	5			— — — — —	— — — — —	12	15
— rund tjockbladig	5			— — — — —	tilly Anstik	13	15

Pris-Courant från Ludvig M. Ruben, Carlskrona. Kungliga Biblioteket.

gagnelig för Karlskrona skulle förändras. Precis som i Stockholm var det nämligen fråga om fattiga invandrare östjudar med helt andra ekonomiska, sociala och religiösa erfarenheter än familjen Ruben. Detta tog sig inte uttryck i anställandet av Herman Flaum och flytten av församlingens gudstjänstlokal. Familjen Ruben markerade skillnaden mellan dem och östjudarna genom att inte vilja ha östjudarna i familjesynagogan. Samtidigt tog sig den östjudiska religiösa traditionen där mannen är religionsförmedlare – det skick Karlskronaförsamlingen lämnade genom det borgerliga genuskontraktet i mitten av 1800-talet och Philip Lewins bortgång 1866 – uttryck i anställandet av Herman Flaum.

Men, som ovan nämnts, fick församlingen även tillskott från den etablerat svenskjudiska

gruppen då juristerna Arvid Elliot och Lars Levertin flyttade till Karlskrona i slutet av 1800-talet (MFK, inflyttningsbok 1897; Bromé 1930: 44, 470). Elliot och Levertin blev aktiva inom politik, förvaltning och föreningsliv. *Karlskrona stads historia* visade att herrarna Elliot och Levertin under sin 30-åriga verksamhet i staden satte djupa avtryck. Trots att Mosaiska församlingen i Karlskrona valt en ortodox orientering i slutet av 1800-talet slöt Edvard Ruben och Märit Norrman, då de ingick äktenskap, en muntlig överenskommelse om att deras barn skulle få en judisk uppfostran, trots att Märit inte var judinna.²⁹ Även om barnen inte ur halakisk synpunkt var judar, var det ändå viktigt att vidmakthålla den judiska etniska identiteten.

Ett annat exempel på familjen Rubens judiskt etniska identitet är Reinhold Ruben. Kerstin Mark, född och uppvuxen i Gävle, berättar att hennes far, provinsialläkaren i Gävle Reinhold Ruben, född och uppvuxen på Afvelsgårde herrgård, främst hade en vetenskaplig syn på världen. Men ville han bevara sin judiska identitet var han tvungen att tillhöra en judisk församling. Reinhold Ruben tillhörde Mosaiska församlingen i Stockholm. Av solidaritet betalade han också medlemsavgift i Mosaiska församlingen i Karlskrona.³⁰ Edvard och Reinhold Rubens agerande visar att de hade en judisk etnisk och ickereligiös församlingsidentitet snarare än en strikt religiös observans. Detta, menar David Sorkin, var utmärkande för Port-Jews erfarenheten. (Dubin 2006: 16f.)

29 Uppgivet i samtal med Sten Ruben (1918–2010), 1996–2010.

30 Samtal med Kerstin Mark 2000–2015.

Sammanfattande diskussion

Karlskrona som inflyttningsort i sydöstra Sverige verkar inte ha skiljt sig från de andra orterna Kalmar, Växjö och Oskarshamn. Snabbt kom dock dessa nya församlingar att växa förbi Karlskronaförsamlingen i medlemsantal, vilket visar att dessa orter attraherade fler östjudiska invandrare än Karlskrona. Förklaringen till detta är troligtvis ekonomisk. Karlskrona var under större delen av 1800-talet en stad med svag ekonomisk tillväxt och mycket måttlig befolkningstillväxt. Men när väl ekonomin industrialiserades från och med 1870-talet och med statens nya intresse för Örlogsflottan, ökade den judiska invandringen till Karlskrona.

Från 1860-talets inledning började judar av askenasisk härkomst invandra till Karlskrona från det ryska Polen och södra Baltikum. Ställd inför dessa väsensskilda judiska immigranter och en förmodad risk att bli understödsskyldiga för dem, författade församlingsföreståndaren för Mosaiska församling i Karlskrona en skrivelse till landshövdingeämbetet i Blekinge där han påtalade skillnaderna mellan församlingens tidigare medlemmar och de invandrade. Mosaiska församlingen i Karlskrona bestod år 1860 av 14 personer och med två barnrika östjudiska familjer kunde församlingen snabbt fördubbla sin storlek, vilket också skedde. Fram till 1872 hade den östjudiska populationen växt till 25 individer, fler än den ursprungliga församlingens medlemmar; en medlemssökning som den etablerade församlingen var skyldig att understödja ekonomiskt om immigranterna kom på obestånd.

Carl Henrik Carlsson framhåller att skrivelsen till KB främst handlar om en rädsla för att den lilla församlingen skulle drabbas av fattigvårdsförpliktelser. Men formuleringarna om östjudarna i yttrandet faller väl in i det generella narrativet av konflikter mellan de nyanlända

och den tidiga invandringens väletablerade och ekonomiskt framgångsrika judar. Dessa såg sin hävdvunna sociala position hotad av de "Israelitiska proletärer" som från 1850-talet invandrade från Tsarryssland. Men det kan också vara av bristande solidaritetskänsla som Mosaiska församlingen i Karlskrona inte ville befatta sig med de askenasiska invandrarna. Wulff Fürstenberg menar att behandlingen av det döda flickebarnet från Kalmar och vägran att låta begrava henne på Mosaiska begravningsplatsen i Karlskrona är ett tydligt utlopp för detta. Men vad Fürstenberg inte reflekterar över är dels Karlskronaförsamlingens ringa numerär och att de ensamma var underhållsskyldiga för begravningsplatsen, dels att Karlskrona också blivit föremål för östjudisk invandring med de underhållsskyldigheter det medförde. Framförallt borde de judiska familjer som uppehöll sig i Kalmar ha skrivit sig i närmastliggande mosaiska församling, vilket var Karlskrona, men hade underlåtit att göra detta.

Upplägget att inte upprätta en inflyttningsbok, utan istället skriva in de invandrade personerna i födelseboken försvårar dateringen av när de första östjudarna upptogs i församlingen. Med hjälp av mantalslängder och Handelsregistret för Karlskrona stad går det att närmre bekräfta invandringen. Om det funnits ett motstånd mot de östjudiska invandrarna från familjen Rubens sida verkar detta ha lättat i början av 1870-talet. Såväl det lokala näringslivet som familjen Ruben verkar ha släppt in de nyanlända judiska immigranterna i sina sociala cirklar.

Den ekonomiska omvandling av Karlskrona, som familjen Ruben var en av initiativtagarna till under 1860- och 1870-talen, gjorde också det ekonomiska klimatet mera gynnsamt för invandrande judar. Den blygsamma etableringen under 1860-talet tog fart under 1870-talet och företagsamheten blev mer lukrativ. Fler valde därför också att

bosätta sig i Karlskrona. Att flera valde att stanna, och att invandringen fortsatte under 1880-talet, innebar att församlingsdemografen förändrades till de askenasiska judarnas fördel. Att Arvid Eliot och Lars Levertin inflyttade under 1890-talet hjälpte inte för att behålla den ursprungliga identiteten av förstagenerationsförsamling. Redan i slutet av 1880-talet skedde det religiösa skiftet till ortodox judendom med anställningen av religionsläraren Herman Flaum.

Antalet medlemmar i Karlskrona mosaiska församling översteg aldrig 55 personer under undersökningsperioden: en liten och kan tyckas till antalet obetydlig församling. Sundsvalls mosaiska församling var 1930 jämnstor med föremålet för denna undersökning. (Hammarström 2007: 86.) Men den judiska närvaron i Karlskronas fysiska rum gick uppenbarligen inte obemärkt förbi. De väletablerade församlingsmedlemmarna med rötter i 1700-talets judiska invandring – familjen Ruben, Arvid Elliot och Lars Levertin – var framgångsrika som företagare och statstjänstemän i Karlskrona vid sekelskiftet 1900 och de därpå följande decennierna. Detta uppmärksammades i stads historiken från 1930, men den östjudiska närvaron platsade inte i detta narrativ.

Israel Kirsteins och bröderna Katzmans val av Karlskrona, framför de expanderande städerna Växjö och Kalmar, som centrum för sina respektive näringsverksamheter kan tyckas märklig. Det kan ha varit krigskonjunkturen som gjorde Karlskrona mer lockande, men från slutet av 1920-talet började Karlskronas ekonomi åter att stagnera. Redan 1920–1921 kom familjen Ruben på obestånd genom engagemanget i Lantmannabanken. Men såväl Kirstein som bröderna Katzman blev kvar i Karlskrona. Kanske vittnar detta om att Karlskrona var en mer tillåtande atmosfär att vistas i för judar än de andra städerna?

Östjudarna i Sundsvall och Härnösand var exempelvis utsatta för antisemitism. Med Sundsvalls ekonomiska nedgång efter sekelskiftet tilltog antisemitismen i staden (Hammarström 2007: 273ff). Som nämndes i forskningsöversikten i början av artikeln är Härnösand en intressant jämförelsepunkt (Roth 2013: 193; *Nationalencyklopedin*, Härnösand). Karlskrona var förutom flottans garnisonsstad också residensstad och fram till år 1826 även stiftsstad. På samma sätt som i Härnösand var sällskaps- och organisationsliv kopplat till stadens stora institutioner, med den väsentliga skillnaden att flottan var allom dominerande.

Den brittiskjudiska erfarenheten bjuder en alternativ tolkning till den svenska kontexten. Den grupp av ekonomisk elit bland sefardiskjudiska invandrare, som integrerats i de engelska högreståndscirklarna, beredde socialt vägen för den askenasiska invandringen som ägde rum under 1800-talet. Detta trots att de askenasiska invandrarna som grupp skilde sig markant från sefarderna. (Endelman 1990: 34.) Familjen Philip/Ruben, som hade integrerats i det högre ståndet under sent 1700-tal och bar upp denna position sedan dess, 1800-talets ekonomiska nedgång till trots, tycks ha haft samma beredande funktion för den askenasiska invandringen till Karlskrona. ■

Harry R:son Svensson blev höstterminen 2011 antagen som doktorand vid historiska institutionen på Stockholms universitet. Avhandlingsarbetet är i slutfasen och undersöker integrationen av den Mosaiska församlingen i Karlskrona utifrån Port Jews-fenomenet.

Källor

- Afvälsgårde arkiv, Lyckeby (AA)*
 Ruben, Moritz, c. 1918. Släkten Ruben.
 Opublicerade släktkronikan.
- Blekinge Museums arkiv (BMA)*
 Liljas Blekingska samling
 T8:32, 65 år, Herman Flaum
 T9:55, Sällskapet i Karlskrona högtidlighåller idag sin 50-åriga tillvaro
 T13:85, Religionsläraren Herman Flaum är död
- Carlskrona Läsesällskaps Bibliotek, Karlskrona*
 Förteckning över kända medlemmar och läntagare i Länebiblioteket och Läsesällskapet 1794–1863
- Riksarkivet (RA)*
 Landsarkivet i Lund (LLA)
 Handelsregistret för Karlskrona stad
 Akt 15/1919, blad 1601: Fabriksboden,
 Benjamin Katzman

The Immigration of Eastern European Jews to Karlskrona 1862-1920 • This article deals with the immigration of Jews from Eastern Europe to Karlskrona, Sweden, in 1862-1920, and the consequences of this immigration for the Mosaic congregation in the city. Already in 1887, the Mosaic congregation in Karlskrona came to adopt an Orthodox Jewish practice, which was rather different from the Judaism practised there before, when the founders of the congregation had emphasised cultural affiliation rather than religious practice. The Mosaic congregation in Karlskrona was founded after the Admiralty in Karlskrona in 1782 gave a royal exemption from the 1782-year Jewish regulations for Fabian Philip with his family to settle in Karlskrona. The city thus became the fourth city in Sweden where Jews could settle during the years 1782-1838. Karlskrona's position as the only naval city in Sweden lent it an international orientation, and its social elite had integrated the Jewish community of the city by the late eighteenth century. The integration of the first Jews to arrive in Karlskrona had a preparatory function and made the path to integration smoother for the Jews from Eastern Europe, who arrived later.

Akt 46/1919, blad 1619: Nya Skrot- och Exportaffären Z. Katzman
 Akt 52/1919, blad 1624:
 Karlskronamagasinet, Isak Katzman
 Akt 57/1919, blad 1629: I. Kirstein
 Akt 50/1935, blad 2396: Nya skrot och avfallsaffären, I Seidel
 Akt 7/1935, blad 2443: S. Rotstein
 Akt 94/1947, blad 3066: Klädcentralen H Nachmansson
 Bilagor till handelsregistret 1870–1874, 1875–1879, 1880–1883
 Karlskrona rådhusrättens och magistratens arkiv
 Uppgifter till mantalsskrivningen 1870, J II b och J II b:9
 Mosaiska församlingen i Karlskrona (1864–1994) (MFK)
 Flyttningsslängder 1895–1931
 Födelse- och dopböcker 1895–1930
 Församlingsböcker 1864–1897
 Förteckning öfver födde inom Israelitiska Församlingen i Karlskrona 1792–1897
 Kyrkobok 1864–1897
 Utdrag ur församlingsböckerna m.fl.
 Vigda inom Israelitiska Församlingen i Karlskrona

Statistiska centralbyrån (SCB)

Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS)
 Kungl.Maj:ts Befallningshavande (Landshövdingeämbetet) i rikets 24 län avgav till Kungl. Maj:t underdåniga femårsberättelser, Blekinge län, 1828–1832, 1833–1837
 Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS A)
 Befolkning 1860–1900 (flera publikationer)
 Bidrag till Sveriges officiella statistik A)
 Befolknings-statistik
 Udernådiga berättelse för åren 1856–1860, andra afdelningen
 Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS H)
 Kung.Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser, Blekinge län, 1861–1865, 1871–1875

Tryckta källor

Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning 1720–1967. Andra upplagan (Stockholm, Statistiska Centralbyrån 1969).
Folkräkningen den 31 december 1910. Sveriges officiella statistik. Kungl. statistiska centralbyrån. Stockholm: P. A. Norstedt

& söner 1914. <http://www.scb.se/Grupp/Hitta_statistik/Historisk_statistik/_Dokument/SOS/Folkrakningen_1910_1.pdf>.

Folkräkningen den 31 december 1920. Sveriges officiella statistik. Kungl. statistiska centralbyrån. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. <http://www.scb.se/Grupp/Hitta_statistik/Historisk_statistik/_Dokument/SOS/Folkrakningen_1920_1.pdf>.
 Ruben, Joakim M. 1819. *Handlingar uti den wid södre Möre härads lofl. tings-rätt hållne undersökning om en i Madesjö kyrka skedd stöld af silfwer, så widt frågan rörer handlanden af judiska nationen Joachim Moses Ruben i Carlskrona, såsom den der köpt och innehaft af samma Silfwer.* Karlskrona.

Litteratur

Bromé, Janrik, 1930. *Karlskrona stads historia.* Del 3: 1862–1930. Karlskrona.
 Bredefeldt, Rita, 2008. *Judiskt liv i Stockholm och Norden. Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930* (Stockholm, Stockholmia förlag).
 Carlsson, Henrik 2004. *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala, Uppsala universitet).
 Dubin, Lois C. "Wings on their feet ... and wings on their head": reflections on the study of Port Jews" i *Jews and Port Cities 1590–1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, red. David Cesarami och Gemma Romain (London, Vallentine Mitchell).
 Endelman, Todd M., 1990. *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945* (Bloomington, Indiana University Press).
 Fürstenberg, Wulff, 1980. *Kalmar mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Växjö- och Oskarshamnsförsamlingarnas tillblivelse.* Skrifter utgivna av Sällskapet för judaistisk forskning nr 2 (Stockholm, Sällskapet för judaistisk forskning).
 Hammarström, Per, 2007. *Nationens styvbarn. Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940* (Stockholm, Carlsson).
 Hersson-Ringskog, Paula, 1995. *Oskarshamns mosaiska församling 1888–1938* (Oskarshamn, Tryckeri AB Primo).
 Hilson, Mary, 2006. *Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective: Britain*

- and Sweden 1890–1920* (Lund, Nordic Academic Press).
- Jacobowsky, C. Vilh., 1967. *Svenskt-judiskt herrgårdsliv* (Stockholm, Boktryckeriet AB Thule).
- Larsson, Erika, 1997. ”Judar i Växjö. Växjö Mosaiska församling och dess medlemmar 1897–1920.” Kandidatuppsats (stencil). Institutionen för humaniora. Växjö.
- Lybeck, Otto, 1945. *Svenska flottans historia*, tredje bandet (Malmö, Allhems förlag).
- Nadler, Allan sa. Misnagdim. *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, <<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/misnagdim>> (hämtat 28.8.2016).
- Nationalencyklopedin, Härnösand, <<http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/härnösand>> (hämtat 18.10.2016).
- Roth, Thomas, 2013. ”Befästningar under kriget och kalla kriget” i *Bygga och befästa. Svensk försvarsarkitektur under fyra sekel*, av Johan Märтелиus (Malmö, Arkitektur Förlag).
- Svensson, Harry R:son, 1997. ”Tyger och skrot. Om 1900-talets judiska företagsamhet i Karlskrona mot bakgrund av en 200-årig svensk judepolitik.” Kandidatuppsats (stencil). Karlskrona.
- 2001. ”Mosaiska församlingen i Karlskrona under senare delen av 1800-talet. En församling i förändring.” D-uppsats (stencil). Institutionen för humaniora. Karlskrona.
- 2014. *The Case of Fabian Philip, Karlskrona’s First Jewish Entrepreneur: A Swedish Example of the Port Jews Phenomenon? Sjuttonhundratalet*. Lund.
- Utterström, Bengt, 1959. *Läsesällskap och länebibliotek i Karlskrona 1794–1863. Idéströmningar och tidshändelser återspeglade i ett landsortsbibliotek* (Karlskrona, Föreningen Gamla Karlskrona).
- Valentin, Hugo, 1924. *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm, Albert Bonniers förlag).